

Két nagy vállalkozás: a Magyar Irodalomtörténeti Társaság megalapítása és a Révai Testvérek Irodalmi Intézete *Nagy Lexikonának* megindítása egy időben történt, és 1915-ben, mire az utóbbi eljutott a tizenharmadik kötetéhez (sokunk emlékeztében „Lovas–Mons” felirattal gerincén) már rögzítette az előbbi létét, célját, folyóiratát, és azt is, hogy „a tagok száma 1914. [évben] jóval meghaladja az ezret.” Vagyis az 1911-ben életre hívott Társaság, szemben az 1827-ben bejegyzett Magyar Tudományos Akadémiával, a működését 1836-ban kezdő Kisfaludy, illetve az 1876-ban alapított Petőfi Társasággal, sem „rendes tagjai” létszámát, sem figyelmét kitüntetett életművekre nem korlátozta. Hiszen összefogni kívánta mindazokat, akik a „nemzeti irodalommal, mint történetileg fejlődő szervezettel”¹ foglalkoznak, akár mint e területnek és rokonterületeinek művelői, tudományos kutatói, akár mint olyanok, akik érdeklődnek e területek, illetve kutatásuk eredményei iránt. Mint látjuk, nem voltak kevesen.

A magyar irodalomtörténet tárgyát az imént Beöthy Zsolt, Társaságunk első elnökének megfogalmazásában idéztem, aki arról is tudósít bennünket Toldy Ferenc irodalomtörténeti munkáját folytató művének bevezetőjében, hogy az „irodalomtörténet az ifjabb tudományok egyike; mai értelmében csak a mi századunk [a 19.] fejtette ki.”² Beöthy a két Schlegelt (August Wilhelm és Friedrichet), valamint a Grimm testvéreket (Jakobot és Wilhelm) említi Wilhelm Humboldt és Ludwig Tieck mellett, mint azokat, akik az irodalomtörténetet önálló tudománnyá emelték. És amely tudománynak, tehetem hozzá, első kiemelkedő teljesítménye a fiatal Georg Gottfried Gervinus ötkötetes műve, a *Geschichte der poetischen National-Literatur der Deutschen* (*A németek poétikai nemzeti irodalmának története*) volt. Első kötete három évvel Johann Wolfgang von Goethe halála után jelent meg, az utolsó 1842-ben, míg, az ötödik, még Gervinus által átdolgozott utolsó kiadása 1871-ben, épp Beöthy bécsi és müncheni tanulmányaival egyidejűleg indult. Hangsúlyozni szeretném: A „szépművek”,³ az egyetemes irodalom e szűkebb alkotásainak *történeti tanulmányozása* a 19. század derekán és végén az irodalommal való foglalkozás *legkorszerűbb*, a nemzetté válás szellemi folyamatát érthetővé tevő tudománynak számított. Beöthy korszakolásában is ez jut kifejezésre: A magyar irodalom történetét a *pogány*, a *keresztény*, a *protestáns*, a *katolikus visszahatás*, a *nemzetietlen korok* vezetik be. Mindegyikükben, mint elnevezésük jól mutatja, a nemzetit még valami külső uralja. Ez a viszony csak a *felújulás korában* kezd megfordulni, míg végül a hetedikben, „mely Kisfaludy Károlytól, 1820-tól mostanig tart”,⁴ ha-

¹ BEÖTHY Zsolt, *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. A legrégebbi időtől Kisfaludy Károlyig*, Bp., Athenaeum, 1919¹³, I, 4. [Első kiadás: 1877–79.]

² I. m., 7.

³ I. m., 4.

⁴ I. m., 6.

lad az irodalom egyenesen „művészi nemzeti irányban”,⁵ s teljesedik ki ezzel a *nemzeti költészet kora*.

Gervinus felfogásban a nemzeti irodalom története megelőzi a politika történetét is, amennyiben a megértő ábrázolás előfeltételezi a folyamat egy szakaszának lezártságát, összhangban Friedrich Hegel elemzésével a dialektikus mozgásformákban létrejövő szintézisről. Hiszen Gervinus értelmezésében a német irodalom története Goethe és Friedrich Schiller munkásságában érte el teljes kibontakozását. Műveik – írja Gervinus – „a művészet olyan ideáljához vezettek vissza, amelyet a görögök óta senki sem sejtett.”⁶ Azáltal, hogy a nemzeti irodalom történetileg fejlődő szervezete e két alkotó tevékenységében egyértelműen csúcspontra, s ezzel időlegesen nyugvópontra is jutott, válik lehetővé átfogó ábrázolása.

A német irodalom története olyan célhoz ért el – állapítja meg Gervinus –, ahonnan egésze sikerrel válik áttekinthetővé, ahonnan egy megnyugtató, sőt fölemelő benyomás ér el bennünket, és ahonnan a legnagyobb tanulságot vonhatjuk le. [...] A világtörténelemben az események valamely beteljesült sorának legfőbb célja ott lehet fel, ahol az eszme, amely benne megjelenni törekszik, e sort valóban áthatni képes, és amely által a társadalom vagy az emberi kultúra lényeges követelménye elérhetővé válik.⁷

A nemzeti irodalom története mint rész azáltal válik a világirodalom történetévé és egyúttal a nemzet politikai történetének paradigmájává is, mert képes a görög–latin klasszikusokat és a Goethe-kor irodalmát dialektikus folyamatban mint tézist és szintézist összefogni. Gervinus megítélésében a német nemzeté az érdem, hogy

azokat az eszméket, amelyeket Szókratész és Krisztus egykoron a szívek képzésére az új nemzedék számára elszórt, és azokat a csírákat, amelyeket Arisztotelész minden tudomány számára elültetett, s amelyeket a korábbi nemzedékek mintha eltüntetni szándékoztak volna, [megőrizte azáltal], hogy előbb a Messiás tanát megtisztította, hogy aztán a rossz ízlést az irodalomban és a tudományban megtörje, olyannyira, hogy most szomszédjaink hangoztatják: a lelkek és szellemek igaz képzését csak nálunk kereshetik, hogy a régiekkel ismeretséget csak közvetítésünkkel köthetnek; hogy irodalmunk most úgy kezd láthatóan Európa fölött uralkodni, ahogy egykoron az olasz és a francia uralkodott a mi irodalmunk fölött.⁸

Mielőtt továbblépnénk, szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy Gervinus és Beöthy egyaránt milyen természetességgel véli azt, hogy az irodalomtörténet – történetfilozófia alapokon nyugvó – *tudomány*, Beöthy megfogalmazásában: „mely az irodalom keletkezését, fejlődését, alakulását adja el, tekintettel egyes jelenségeire és ezek összefüggésére”,⁹ és amelynek – a nemzeti önismeret és önképzés legfőbb hordozójaként – kiemelt változata a *nemzeti irodalomtörténet*.

Miközben a hatvanöt éves Gervinus halála előtt még irodalomtörténetének aktualizált változatán dolgozott, miközben a huszonkét éves Beöthy bécsi és müncheni

⁵ Uo.

⁶ Georg Gottfried GERVINUS, *Historische Schriften*, Bd. 2, *Geschichte der deutschen Dichtung*, I. *Geschichte der poetischen National-Literatur der Deutschen*, Leipzig, Verlag Wilhelm Engelmann, 1835, 10. [Az idézet Szerző fordítása, mint minden továbbié, ha fordító nincs megadva.]

⁷ I. m., 8.

⁸ I. m., 10–11.

⁹ BEÖTHY Zsolt, *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*, i.m., 4.

tanulmányait folytatta, a magyar fiatalember egyik német kortársa, a nálánál csupán négy évvel idősebb klasszika-filológus, harctereken ápolta azokat a sebesülteket, akik a Franciaországgal szemben vívott háborúban most már azért küzdöttek, hogy az újból birodalmi alakot felvevő Németország a rómaiak és a franciák után a politikai hatalmat is megszerezze Európa fölött. Friedrich Nietzschéről van szó, akit az 1870-es német–francia háború eseményei részben akadályoztak, részben inspiráltak abban, hogy kidolgozza az irodalom megközelítésének új eszméjét. Dolgozata 1872-ben jelent meg *A tragédia születése a zene szelleméből* (*Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*) címmel. Nietzsche is részben Schillert, de még inkább Goethét látta egy irodalmi folyamat csúcspontján, de nem e folyamat betetőzéseként, vagyis nem a weimari klasszicizmus megteremtőjeként. Nem úgy tekintett rájuk, mint akik nemzeti formában emelték követhetetlen magasságba az antik filozófia és irodalom legnagyobb teljesítményeit, hanem mint kiemelkedő kezdeményezőit egy még le nem zárt, de mélyen az antikvitásban gyökeredző folyamatnak. A Sturm-und-Drang mozgalmáról, erről a sajátos, a felvilágosodás keretében születő német szellemi áramlatról van szó. Kezdetei nem Szókratész vagy Krisztus tanításában keresendők, s nem is olyan eszközök segítségével lehet feltárni őket, amelyek kifejlesztését Arisztotelész munkássága, az első felvilágosodásnak is nevezett görög szellemi élet tett lehetővé. Nietzsche felfogásában nem Arisztotelész *Poétikája* képezi az alapot, amelyre a tragédia létrejöttének kutatása építhető. Ő Dionüszosz, az extázis, a mámor, az átváltozás istenének tiszteletére rendezett rendszeres játékokban kíván rátalálni a tragédia kezdeire. Nem Szophoklész drámáit tekinti a műfaj első kiteljesítőjének, hanem Aiszkhüloszéit, akinek darabjaiban Nietzsche még érzékelné képes a Szókratész előtti – az elvonatkoztató, az „absztrakt” gondolkodás által még gúzsba nem kötött – dionüszoszi szellemet. Ettől a dionüszoszi szellemtől átítatva láttatja Prométheuszt is, akinek alakja *A tragédia születése* címlapjára került, lázadó, második teremtőként, ahogy a Sturm-und-Drang-Goethe rajzolta meg ódájában:

Hier sitz' ich, forme Menschen
 Nach meinem Bilde,
 Ein Geschlecht, das mir gleich sei,
 Zu leiden, weinen,
 Genießen und zu freuen sich,
 Und dein nicht zu achten,
 Wie ich.

– idézi Nietzsche a híres sorokat.¹⁰

Az új felfogás mélyrehatóbb, mintsem hogy kimerülne a klasszika – az ész által dominált rend – elutasításában. A zene beemelése az irodalomról való gondolko-

¹⁰ „Most itt ülök, Embert teremtek / ennen-képekre, / hozzám hasonló emberi fajtát, / hogy sírjon, örüljön, / csóktól tüzesedjék és sanyarogjon / s téged ne becsüljön, / mint Én. (Johann Wolfgang GOETHE, *Prometheus*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső = *Kosztolányi válogatott műfordításai. Német költők*, szerk. VAS István, Bp., Szépirodalmi, é. n., 10.) –, Friedrich NIETZSCHE, *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*, Leipzig, Verlag von E. W. Fritsch, 1872, 65 = Uő., *Werke und Briefe*, Digitale Bibliothek Band 31, Nietzsche, 3601.

dásba két vonatkozásban is radikális változást hoz. Egyrészt az esztétika területét, mely Beöthy meghatározásában is a Magyar Irodalomtörténeti Társaság által gondozandó rokon tudományok sorába tartozik, döntő módon átformálja. A zene nem csak önálló művészeti tevékenységként kap értelmet, mint ahogy Nietzsche egyik mestere, Arthur Schopenhauer esztétikájában kapott, mégpedig a legmagasabb rendűnek értékelve, hanem – Richard Wagner nézeteitől sem függetlenül – elválaszthatatlan részévé válik az irodalomnak mint egyfajta *Gesamtkunstwerk*ének. Ugyanakkor Nietzsche nem zenedrámát követel. Az irodalomnak azért kell átítatódni a zene szellemével, mert a nyelv maga képtelen a gondolat vagy az érzelem közvetlen megragadására, torzítás nélküli reprezentációjára, ahogy ez Nietzschének egy másik, közvetlenül *A tragédia születése* után írt, *A nem morálisan fölfogott igazságról és hazugságról* (*Über Wahrheit und Lüge im außermoralischen Sinne*) című esszéjében *expressis verbis* meg is fogalmazódik. A zeneit és a nyelvit, a dionüszoszit és az apollóit ötvöző irodalom követelése abban is radikálisan különbözik a Gervinus vagy Beöthy által képviselt nemzeti irodalom-szemlélettől, hogy közösségi szerepe csak annyiban van, amennyiben az extázis és a mámor állapotában az egyén határai feloldódnak. Valódi lényege az individuum megemelésében, az egyén átváltoztatásának kieszközlésében van. E folyamat végpontja, vagy még inkább e metamorfózis eredménye nem más, mint annak az embernek a létre-jötte, akinek mintáját Goethe Prométheusza alkotta meg, akivé válni Goethe tragédiájában a Föld szellemét megidéző Faust vágynak, vagyis egy magát meghaladni akaró ember újjá születése, az *Übermensch*.

Ez az emberi határokat figyelmen kívül hagyó, merész látomás felkavarta a századforduló szellemi életét. Nietzschére magára pusztító hatással volt, betegsége – magát Dionüszosznak vagy Anti-Krisztusnak vélvén – nagyzási mániába, majd némaságba fordult. Jellemző, hogy amíg Beöthy irodalomtörténetének 1919-es kiadása sem említi nevét, addig a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot nem éppen pozitívan fogadó Nyugatnak már az első számában utal rá Szász Zoltán, a másodikban pedig Ady Endre, aki *A magyar Pimodan* című írásában Csokonait és Nietzschét hozza kapcsolatba, míg a hatodik és nyolcadik számban Fenyő Miksa áttekintést ad a nemzetközi Nietzsche-irodalomról. De szempontunkból fontosabb annak megállapítása, hogy Nietzsche irodalomfelfogása Martin Heidegger munkásságában jut kifejtésre, mégpedig oly módon, hogy egyúttal – mint sokan vélik – az irodalomtudományt is zsákutcába vezeti. Egyik jelentésében zsákutcákat jelöl Heidegger irodalomról szóló tanulmányait összegyűjtő kötetének címe is: *Holzwege*. Mindenesetre – így látni a ma horizontján – az egész lehetőségének, a nyelv kifejezőképességének, a személy egységének megkérdőjelezése, a szakrális átértelmezése, bármennyire is izgalmas kérdéseket vetettek fel, s kaptak sokszoros visszhangot a századforduló tudományosságában, végeredményben hozzájárultak ahhoz, hogy az irodalom fontossága is megkérdőjeleződjék, s ezzel kétségessé váljék az irodalomtudomány művelésének, pláne egy irodalomtörténet megírásának lehetősége is.

2011-ben nincsen ezer tagja a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak. És tudtommal nincs más, céljaiban hasonló társaság sem, amelynek több mint ezer tagja lenne. A Magyar Tudomány legutóbbi, 2011. decemberi számában vitaindító tanul-

mány jelent meg, a filozófia és a tudományok viszonyáról.¹¹ A filozófus szerzőt két fizikus Nietzsche-áthallásos kijelentése indította ellentmondásra. „A filozófia halott” – véli Stephen Hawking és Leonard Mlodinow a 2010-ben megjelent könyvük, a *The Grand Design* előszavában. A tudománynak szüksége van filozófiára, véli Nánay Bence, aki sietve leszögezi: tudományon kizárólag a természettudományokat érti. Lehet vitatkozni.

Természetesen az irodalommal való foglalkozásnak nem egyetlen útja az, amely Nietzsche filozófiájából indul ki, és a dekonstrukcióban éri el végpontját. Vannak áramlatok, melyek a tudományelmélet századfordulós megújulására támaszkodnak, és felveszik a versenyt a természet-, a társadalom- és az embertudományok pontosságával, eredményeik ellenőrizhetőségében, esetenként állításaik előre jelző képességében is. Csak gyakran éppen azt nem vizsgálják, ami az irodalmi alkotásnak társadalmi jelentőséget adhat, amiből kitűnhet, hogy az irodalmi alkotás a *megismerési módok* egyike.

Itt most csak egy olyan irányzatra szeretnék röviden kitérni, amely nem nélkülözi a tudományelméleti felkészültséget, a történeti háttérrel, a jó megfigyeléseket, végeredményben azonban, érvényre jutva, ugyancsak az irodalomtudomány felszámolásához vezet. Az irodalomtudománynak arról az önvizsgálatáról van szó, amelyet itt egy kortársunk, a bochumi egyetem kutatójának munkássága révén szeretnék bemutatni. Gerhard Plumpe tézisei rendszerelméleti megfontolásokon nyugszanak, amelyek mindenekelőtt Niklas Luhmann műveiben fogalmazódtak meg, és azokat a kutatásokat folytatja, melyeket az empirikus irodalomtudomány atyja, Siegfried J. Schmidt kezdett meg. Plumpe először is elhatárolja egymástól az antik irodalmat a moderntől, amennyiben kijelenti: az irodalom rendszerként a kommunikáció olyan konvenciója, amely önállóan csak mintegy kétszáz éve létezik. A német irodalomban az 1800-as években jött létre: ismét eljutottunk ide – a Goethe-korba. Ennek a kommunikációs konvenciónak nincs tartalmi meghatározottsága. Keretében minden szóba hozható, de csakis oly módon, ahogy egyébként a társadalomban nem fordul elő. Új, önálló rendszer a luhmanni elmélet szerint ugyanis akkor jön létre, ha a korábban domináns rendszer egyes elemeinek funkciói önállósulnak. Az önállósodás folyamán a korábbi funkciók egy része leválik, ezeket más, egyidejűleg önállósodó rendszer elemek veszik át. Az irodalmi kommunikáció önállósodása óta Plumpe szerint

nem helyénvaló az irodalmi kommunikációtól olyan dolgokat megkövetelni, amelyeket máshol lehet elintézni: az erkölcsök javítását, a »helyes« politika melletti kampányolást, a műveltség emelését, a tudat vagy pláne a társadalom megváltoztatását. Az irodalom öntörvényűvé (autonómmá) válik, ha nem kíván tovább társadalmi megbízatásokat teljesíteni, hanem maga határozza meg, hogy mire képes, és mit kell tennie.¹²

Olyan világirodalmi hatású művek vizsgálata révén, mint Goethe *Wertherje* sem tud Plumpe többre jutni, mint erre a végső bölcsességre: „A *mű* mint az irodalmi kommunikáció szimbolikusan generalizált médiuma olyan szelekciós kínálat, mely

¹¹ NÁNAY BENCE, *A filozófia és a tudományok. Vitaindító*, Magyar Tudomány, 2011/12, 1493–1498.

¹² GERHARDT PLUMPE, *Literatur als System = Literaturwissenschaft*, hg. Jürgen FOHRMANN, Harro MÜLLER, München, Fink, 1995, 104.

meggyőz vagy unatkozott – nem több, és nem kevesebb.” Ne értsük félre a „meggyőz” kitételt: a tágabb szövegkörnyezetből egyértelművé válik, hogy itt nem a retorika értelmében vett meggyőzésről, egy állítás melletti érvelés sikerességéről van szó. A bináris szembeállításban egyszerűen az unatkozottat ellentétéről van szó: a szelekciós kínálat tehát vagy unatkozottat vagy nem unatkozottat, vagyis ha nem unatkozottat, akkor megragad, szórakoztat. Lássuk be, túlságosan szerény követelmény ez bármely nemzet irodalmával szemben. Ha csak nem térünk vissza Arisztotelész felfogásához, mely szerint leginkább a *megismerés* gyönyörködtet, a megismerés, amely nem kizárólag a természettudomány funkciója.

A sok rossz hírt illik jóval zárni. Néhány hónapja jelent meg egy német fizikus, Hans-Peter Dürr könyve arról, hogyan vezethet ki a mai erkölcsi, környezeti és gazdasági válságból egy újfajta gondolkodás.¹³ Dürr a stuttgarti egyetemen végzett, a Berkeleyn doktorált Teller Edénél 1956-ban, majd hazájába visszatérve Werner Heisenberg mellett dolgozott 1976-ig. Ekkor vette át tőle a Max Planck intézet vezetését. Erről a posztról ment nyugdíjba 1997-ben. Új könyvének harmadik fejezetét a „Változás szótára” alkotja. A tizenkét szócikk közül az egyik lemmája: *Poesie*. Idefordítom első bekezdését:

A valóság természettudományos és poétikai szemlélete az emberi tapasztalás alapvetően különböző lehetőségeivel függnek össze. Olyan kifejezési formákhoz vezetnek, melyeket nem lehet egyszerűen egymással összehasonlítani és egymásba átformálni. Nincs közöttük rangkülönbség abban az értelemben, hogy az egyik fontosabb vagy magasabb rendű lenne a másiknál. Mindkét kifejezési formának életünkben elvi és lényegi jelentősége van. Egyik sem helyettesítheti a másikat. Sokkal inkább kiegészítik egymást, mégpedig rendkívül termékeny módon.¹⁴

Dürr meg van győződve arról, hogy a természettudományok összességükben sem tudják megoldani azokat az emberiség előtt álló kérdéseket, amelyeknek megoldatlansága, jól prognosztizálhatóan, társadalmaink egyre sűrűsödő válságához vezet. A természettudományok analitikus, széttagoló pontossága és értéksemlegessége mellett szükség van a művészetek, az irodalom holisztikus, egészre figyelő, a változásokhoz, a cselekvéshez értékeket hozzárendelő látásmódjára, hogy fenntarhassuk az egyensúlyt a természet és az emberiség között és a társadalmakon belül. Nem tagadva az irodalom szerepét a játékban, a nyelvi lehetőségek kiaknázásában és – Luhmann-nal ellentétben – abban sem, hogy az „irodalmi kommunikáció” számos olyan funkciót tölthet be még, amelyet más szellemi termék vagy akár a természet is betölthet, mégis úgy gondoljuk, együtt a neves fizikussal, hogy az irodalom akkor tudja megőrizni, sőt megerősíteni szerepét a társadalomban, ha betölti azt a megismerési funkciót, amelyet – csak jelzésképpen, és nem vitát provokálva – az európai irodalomban mondjuk Homérosz, Szophoklész, Vergilius, János, Dante, Cervantes, Shakespeare, Racine, Goethe, Petőfi, Babits, Juhász Ferenc vagy Nádás Péter művei által betöltött és betölt. Vagyis ha megalkotja azoknak a lehetséges struktúráknak a

¹³ Hans-Peter DÜRR, *Das Lebende lebendiger werden lassen. Wie uns neues Denken aus der Krise führt*, hg. Manuel SCHNEIDER, München, Oekom Verlag, 2011.

¹⁴ *I. m.*, 96.

sokaságát, amelyek segítségével az ember által működtetett komplex struktúrák: *életünk* felmérhetővé és értékelhetővé válik. Van és lesz ilyen irodalom, és van és kell lennie továbbra is olyan irodalomtudománynak, amely képes az irodalmat a megismerés egy sajátos, mással nem pótolható módjaként kezelni és kutatni. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság feladata lehet megvitatni, hogy melyik irodalomtudományi iskola az irodalom közönségének mely rétegéhez miként képes az egyes alkotásokban rögzült felismeréseket közvetíteni. Az Irodalomismeret című új folyóirata jó fórumnak kínálkozik ehhez. Ennek a tudományos feladatnak a megoldása érdekében is kívánok a Társaságnak – szerényen – további száz évet.